

1760-ban jelent meg Leydenben az akkor 22 éves Teleki Józsefnek, a későbbi koronaőrnek francia nyelvű vitairata: *Essai sur la foiblesse des esprits-forts*.¹ Az európai műveltséggel rendelkező és a természettudományok iránt különösen érdeklődő ifjú ebben a kis könyvecskében a keresztény hit alaptételeit igyekezett védelmébe venni a „hitetlenek” támadásaival szemben.

Ami a mű tartalmát illeti, joggal kételkedhetünk a magyar fiatalember okfejtéseinek eredetiségében. Aggályainkat maga Teleki erősíti meg, amikor ritka szerénységgel kijelenti: „On ne sauroit pretendre sans orgueil, dire quelque chose de plus juste & de plus convaincant, qu'Abbadie, et Ditton, & d'autres celebres Auteurs ont deja dit sur ce sujet. [...] Tout ce qu'on peut faire a cet egard de nouveau a quelques peu de nouvelles idées prés se reduit presqu'a la maniere dont on propose les argumens.”²

Jacques Abbadie (1654–1727) Franciaországból menekült hugenotta volt, aki Angliában halt meg. Polemikus könyveit Hollandiában tette közzé. Lehetséges, hogy Teleki az 1720 előttiéket³ is ismerte, kézzelfoghatóan azonban a három kötetes *Le Triomphe de la Providence et de la Religion*⁴ hatása mutatható ki nála, rögtön az első lapokon.

Abbadie könyve (az Előszó után) ezekkel a mondatokkal indul: „L'Impiété & la Superstition sont comme les deux Poles dans le monde profane & corrompu. Plus on s'éloigne de l'un, & plus on s'approche de l'autre. Autrefois le Purgatoire & les Croisades; aujourd'hui le Deïsme & l'Incredulité. Voilà comment les hommes sont faits. Toujours extrêmes, toujours incapables de cette moderation qui fait la sagesse & la vertu, ils ne connoissent point de milieu entre croire trop & ne rien croire absolument. Ce sont la les deux excès, qu'on se propose de combattre ici avec le secours de la grace: mais comme le dernier est le plus commun & le plus dangereux, c'est par lui, qu'il nous faut commencer [...]”⁵

Nos, Telekinél az első fejezet címe: *De l'Incredulité et de la Superstition en general*.⁶ Kezdetben ugyan nem ábrázolja egymással ellentétes pólusokként a hitetlenséget és a babonát, mint Abbadie, inkább azt hangsúlyozza, hogy mindkettőben közös a vallás ellen folytatott háború. Az 5. lapon azonban már így beszél róluk: „Folie égale en sens contraire.”⁷ S miután ő is megállapítja, hogy újabban inkább a hitetlenség jelenti a vallás számára a fő veszélyt, még szemléletesebben és részletesebben fejti ki a pólusokra vonatkozó gondolatot, mint forrása:

„[Les incrédules] augmentent pres qu'a mesure que les autres diminuent, car il y en a très peu qui n'aillent d'une extremité a l'autre; les justes milieux sont difficiles a tenir a ceux qui destitués de principes ne les cherchent qu'en tatonnant; si quelqu'un vouloit trouver au hazard le centre d'un cercle, il feroit sans doute mille fausses positions avant que de le trouver.”⁸

Érdemes idézni e sorokat, mivel jól mutatják: hogyan tudja beleadni Teleki a maga egyéniségét a mástól átvett ötletbe. Fejtegetései — a korabeli magyar nyelvű átlagprózához hasonlóan — szinte túlmagyarázzák a képet, de az egyenlő mértékben csökkenő és növekvő mennyiségek aritmetikai, illetve a kör középpontjának geometriai hasonlatában már érezni véljük a Newton és Leibnizet is olvasó Bernoulli-tanítvány szellemét.

A továbbiakban a szöveg elkanyarodik Abbadie-től, mivel ez utóbbi valójában nem a szabadgondolkodók, hanem Bossuet ellen írta munkáját, s okfejtését az Apokalipszishoz kapcsolta. Valószínűnek tűnik viszont a Teleki által Abbadie-val együtt említett Ditton hatása az *Essai...* hatodik fejezetére, amely Krisztus feltámadásáról szól.

¹ „Az erős szellemek [= a szabadgondolkodók] gyengeségéről.” A továbbiakban megadott lapszámok erre az első kiadásra utalnak. A francia szövegeket a korabeli írásmód szerint közöljük.

² „Nem állíthatjuk beképzeltség nélkül, hogy helyesebb és meggyőzőbb dolgokat mondhatnánk, mint amelyeket Abbadie, Ditton és más híres szerzők már elmondtak e tárgyról. [...] Ami újat ebben a tekintetben tehetünk, az, néhány ötletet leszámítva, csaknem arra korlátozódik, hogy másképpen rendezzük el az érveket.” *Essai...* 9–10.

³ *La Vérité de la religion chrétienne* [= A keresztény vallás igazsága]. Rotterdam 1684; *La Vérité de la religion chrétienne réformée* [= A megreformált keresztény vallás igazsága]. Rotterdam 1718.

⁴ „A gondviselés és a vallás diadala.” Amszterdam 1723.

⁵ „Az istentelenség és a babona olyan, mint két pólus a profán és megromlott világban. Minél jobban eltávolodik valaki az egyiktől, annál inkább megközelíti a másikat. Egykor a purgatórium és a keresztes háborúk; ma a deizmus és a hitetlenség. Ilyenek az emberek. Mindig szélsőségesek, mindig képtelenek arra a mértékletességre, amely a bölcsesség és az erény alapja, nem ismernek középutat a túlságos hit és a hit teljes hiánya között. Ez hát ama két szélsőség, amelyek ellen a kegyelem segítségével itt küzdeni akarunk: minthogy azonban az utóbbi az általánosabb és a veszélyesebb, vele kell kezdenünk [...]” *ABBADIE; Le Triomphe...* 1–2.

⁶ „A hitetlenségről és a babonáról általában.”

⁷ „Ugyanaz a bolondság, csak ellenkező irányban.”

⁸ „[A hitetlenek] száma csaknem ugyanolyan mértékben növekszik, mint ahogy a másikké csökken, mert nagyon kevesen vannak azok, akik nem sodródnak egyik végtelből a másikba; nehéz a középutra ügyelniük azoknak, akik elvek híján tapogatózva keresik azt; ha valaki vaktában akarná eltalálni egy kör középpontját, kétségtelenül ezernyi hamis pontot jelölne rátalálna.” *Essai...* 5–6.

Humphrey Ditton (1675—1715) angol tudósnek féltucatnyi matematikai művén kívül Haag egyháztörténeti lexikona⁹ egyetlen hitvédelmi könyvét említi, a francia kiadás címe szerint: *La Religion chrétienne démontrée par la résurrection de Notre Seigneur Jésus-Christ*.¹⁰ Angolul 1714-ben jelent meg; az Armand de la Chapelle (1676—1746) által készített fordítást 1729-es dátummal nyomtatták Párizsban.¹¹ Teleki József egy kissé szellemi rokonának érezhette a vallás védelmében tollat ragadó matematikust. Az *Essai...* hatodik fejezetének¹² a mintája Ditton művéből a III. rész IX. fejezete,¹³ amely a Krisztus feltámadását hirdető tanúk számát, jellegét és tulajdonságait vizsgálja meg, tizennégy pontba („section”) sorolva érveit. A kb. 30 nagy formátumú (in—4°) oldal összterjedelme vetekszik Teleki egész munkájával, nem csoda tehát, hogy a magyar szerző csak a legfontosabb gondolatok lényegét vette át. Dittonhoz hasonlóan először is a tanúk nagy számáról beszél, majd — forrásával egybehangzóan — arról, hogy ezek általában szemtanúk voltak. Teleki harmadik érve az említett tanúk egyszerűségéről és igazságszeretetről Ditton 7. és 8. pontjának felel meg; a negyedik érve, nevezetesen az, hogy a tanúságot tevők nem hasonlóségból cselekedtek, az eredetiben a kilencedik. Az ötödik érve, amely szerint nincs szó fanatikuskokról vagy szellemükben megzavarodottakról, Ditton szövegében az utolsó (14.) pont. Teleki tehát, ha elhagy is vagy összevon, tiszteletben tartja az eredeti műben követett sorrendet. Egyetlen ponttal tesz kivételt, amely Dittonnál az ötödik, nála viszont az utolsó számozott (vagyis a hatodik) érve: a tanúk ugyanazon a helyen (Ditton: „dans le lieu même”); Teleki: „dans l'endroit même”¹⁴) beszéltek a feltámadásról, mint ahol az megtörtént, ellenfeleik tehát könnyen megcáfolhatták volna őket, ha hamisságot állítanak (Ditton: „On a encore à la main tous les moyens de les confondre, si ce qu'ils disent est faux”; Teleki: „[...] il auroit été tres facile de les convaincre d'imposture s'il y en avoit eu.”)¹⁵ Az *Essai...* ifjú szerzője a maga józan logikájával nyilván azt érezte perdöntő érvek: hazugságon lehet-e kapni valakit, ezért tette oda mintegy csattanó gyanánt.

Figyelemre méltó különben, hogy bár Teleki igen ritkán rendezi számozott pontokba mondanivalóját, ebben az esetben, amikor egy, az eredetiben elejétől végéig számozási szisztémát követő könyvre támaszkodik, ő is ezt a rendszert alkalmazza.

Pár lappal később, de még ugyanabban a fejezetben, Teleki leszögezi, hogy Krisztus feltámadását nem lehet matematikai módszerekkel bebizonyítani. „Une vérité Historique n'est pas susceptible d'une démonstration en forme.”¹⁶ Talán nem véletlen, hogy bevezetőjében Ditton is lemond a formális bizonyítás abszolút igényéről: „On peut raisonner fort juste sans le faire en forme[...].”¹⁷

*

Hosszabb kutatások alapján kétségtelenül ki lehetne mutatni az *Essai...* további, a szerző által név szerint nem említett forrásait is,¹⁸ ehhez azonban jóval több idő kellene, mint amennyi a jelen jegyzet elkészítéséhez egy más célú franciaországi utazás közben rendelkezésre állott. De talán e néhány adat is elegendő annak a megállapításához, hogy bár Teleki, úgy látszik, több helyen erősen támaszkodott a témájába vágó szakirodalomra, a készen kapott gondolatok kiválogatásában, elrendezésében, a megfogalmazás különböző fordulataiban nem egyszer fölsejlik az ő alakja is.

Vörös Imre

Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról

Az 1965-ben megjelent Magyar Irodalmi Lexikon így közli Török Sophie, azaz gróf Török Zsófia születési és halálozási adatait: „(Ónod, 1780. febr. 19.—184?, ?)”. Tehát pontosan tudjuk: hol és mikor született, de azt nem, hogy az 1840-es években mikor és hol halt meg. Az 1969-

⁹ Eug. et Ém. HAAG: *La France protestante*. Paris 1858. — A jelen közleményünkben szereplő életrajzi adatoknak ez a ma is elismert, alapvető munka a forrása.

¹⁰ DITTON: „A mi Urunk Jézus Krisztus feltámadásával igazolt keresztény vallás.”

¹¹ A királyi privilégium kelte: 1728. aug. 6., a nyomdászok és könyvkereskedők kamarájánál bejegyezve 1728. aug. 13-án.

¹² *Essai...* 49. kk., különösen az 51. laptól.

¹³ DITTON I. m. 256—285.

¹⁴ DITTON I. m. 263., TELEKI: *Essai...* 52.

¹⁵ DITTON I. m. 264., TELEKI: *Essai...* 53.

¹⁶ „Egy történelmi igazságot nem lehet formálisan bebizonyítani.” *Essai...* 56—57.

¹⁷ „Lehet nagyon helyesen érvelni anélkül is, hogy ezt formális módszerrel tennénk.” DITTON I. m. Préface IV.

¹⁸ Érdemes lenne például megvizsgálni: vajon hatott-e rá az a vita, amely Anthony COLLINSnek (1676—1729) az egyházi tanokat támadó, *Discourse of Free-Thinking* [= Értekezés a szabadgondolkodásról] c. munkája körül robbant ki az 1710-es évek elején Angliában. A Collinsnek elsőként válaszó Richard BENTLEY (1661—1742) könyvét 1738-ban Amszterdamban franciául is kiadták, *La triponerie laïque des pretendus esprits-forts d'Angleterre* [= Az angliai állítólagos erős szellemek világi huncutságáról] címmel.